

*MİR'ÂTÜ'L-EBDÂN FÎ TEŞRÎH-İ A'ZÂ'L-İNSÂN'DA YER
ALAN ANATOMİ TERİMLERİ ÜZERİNE BİR ÖN
ÇALIŞMA: "BİRİNCİ KISIM: OSTEOLOJİ HAKKINDA"**

AHMET ACIDUMAN** - BERNA ARDA***

Âyine-i zürefâ, Şânîzâde Atâullah Mehmed Efendi'nin (1771-1826) (Şekil 1), 1169 Şevval'inde [Haziran/ Temmuz 1756] ulema yoluna kavuşan, 1200 Muharrem'inde [Kasım/ Aralık 1785] Galata Kazasıyla, 1202 Şaban'ında [Mayıs/ Haziran 1788] Mekke Pâyesiyle Orduyu Humâyûn Kadılığına ulaşan ve 1206 [1791/1792] yılında Medîne-i Münevvere mevleviyetiyle mevâlîler arasında tanındıktan sonra azledilerek ahirete göç eden Şânîzâde Sâdık Efendi'nin oğlu olduğunu bildirmektedir.¹ Mehmed Atâullah Efendi 1200 Muharremi'nde [Kasım/ Aralık 1785] ilmiye yoluna girmiş, 1231 Cumâda-el-âhire'sinde [Nisan/ Mayıs 1816] Havâss-ı refi'a [Eyüp] Kazasına ulaşmış, 1237 Muharremi'nde [Eylül/ Ekim 1821] Mekke-i Mükerrerme payesiyle akranları arasında kiskanılan bir kişi olmuştur.² 1235 [1819/1820] yılında merhum vakanüvis Âsım Efendi'ye halef olmuş ve o sırada evkaf müfettişliği ile şerefendirilmişse de, yine *Âyine-i zürefâ*'ya göre, bazı kiskanç, kötülüğü adet edinenlerin fesadıyla 1241 Safer'inde [Eylül/ Ekim 1825] vakanüvislikten azledilmiş, 1242 yılı olayında şanına uygun olmayacak bir suçlamayla dile düşerek, Tire kazasına sürülerek uzaklaştırılmıştır.³

* Bu makale, 11-15 Ekim 2011 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen "5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği" kongresinde, yazarlarca, aynı başlıkla sunulan ve özeti kongre bildiri kitabında yer alan sözlü bildiriye dayanmaktadır.

** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Ankara/ TÜRKİYE, aciduman@medicine.ankara.edu.tr

*** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Ankara/ TÜRKİYE, berna.arda@medicine.ankara.edu.tr

¹ Cemâleddin, *Âyine-i-zürefâ (Âsâr-ı mu'âsırından Osmanlı Târîh ve Müverrihleri)*, İkdâm Matbaası, Dersa'âdet, 1314, s. 67.

² Cemâleddin, *a.g.e.*, s. 67.

³ Cemâleddin, *a.g.e.*, ss. 67-68.

Ünver,⁴ Şânîzâde'nin *Miyârü'l-etibbâ*'nın girişinde yazdıklarından yola çıkarak, onun Süleymaniye tıp medresesini bitirdiğini yazmaktadır. Ünver'in⁵ yanı sıra Uzluk⁶ da, bu öğrenimi sırasında Hekimbaşı Numan Efendi'den ders aldığını bildirmektedir. Şehsuvaroğlu⁷ Şânîzâde'nin hekimlik yaptığını *Şânîzâde Târîhi*'ne dayanarak söylemektedir. *Şânîzâde Târîhi*'nde⁸ bu konuyla ilgili olarak şunlar yazmaktadır:

“...‘ilm-i tıbb ile Hakîr’in münâsebetim takrîbiyle, ol esnâda ahvâl-i merzâya [hastaların durumlarına] vukûf-ı tâmm [noksansız vakıf] ve i‘dâdına ittılâ‘-ı temâmî [noksan tamamlamayla ilgili hazırlıktan tam haberli olduğu] zâhir [belli] olan etıbbâdan [tabiplerden] mesmû‘um [duyulmuş] olduğu üzere yigirmi sekiz muharremi evâ‘ilinde Rûm ve Ermenî ve Frenk tâ‘ifelerinin mat‘ûn [tâ‘ûna/vebâya tutulmuş] olanlara mahsûs haste-hânelerinde altışar yedişer sekizerden ziyâde mat‘ûn bulunmadığı ve anların dahı ekserîsi kurtulub şifâ bulduğu mervî [rivâyet olunan] idi ve bu karîne ile ehl-i İslâmdan mat‘ûn ve fevt olanların nedreti bi‘l-mukâyese bilinür idi ammâ mukaddemâ ma‘âzallahi Te‘alâ ‘aded-i haddi⁹ mechûl derecesine vardığından mâ‘adâ mat‘ûn olanlardan şifâ bulmuş âdem nâdir ve vâhid min elf müddet-i medîde esîr-i firâş olduktan sonra mevtden halâs olanlarda dahı birer gûne ‘illet-i ebediyye kaldığı cümleye zâhirdir hattâ ba‘de-zemân¹⁰ ‘abd-i Hakîre tedbîr u devâ için gelen merzâya [hastalara] ve emrâz-ı rediyye [kötü hastalıklara] ve ‘ilel-i ‘asabiyye ve âkile [sinir ve yenirce hastalıklarına] ve kurûh-i mütemâdiye ve seyyâleye [sürengen ve

⁴ A. Süheyl Ünver, “Şânîzâde Ataullah Efendi: Tıbbî Eserleri,” *Dirim*, XXII/8 (1947), s. 233.

⁵ Ünver, *a.g.e.*, s. 233.

⁶ M. F. Nafiz [Uzruk], “Basma İlk Türk Tıp Kitabı ve Şânîzâde Tabib Ata [1],” *Dirim*, XI/5 (1936), s. 145.

⁷ Bedî N. Şehsuvaroğlu, “Hekim Şânîzâde Ataullah Efendi Biyografisi ve Eserleri,” *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, XIV/3 (1951), s. 485.

⁸ Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ‘ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi*, cildü’s-sânî, Trabzonlu Bakırcıbaşı Mehmed Efendi-zâde Süleymân Efendi Matba‘ası, yayın yeri -, 1290; Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ‘ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237 /1808-1821) 1*, neşre hazırlayan: Ziya Yilmazer, Çamlıca Basım Yayın ve Tic. A.Ş., İstanbul, 2008.

⁹ Yilmazer’in hazırladığı metinde “‘add ü haddi” olarak geçmektedir. Yilmazer, s. 599, dip not 7’de “‘add ü haddi A : ‘aded-i haddi M2” olarak açıklama vermektedir.

¹⁰ Yilmazer’in hazırladığı metinde “ba‘de-zemânin” (s. 599) olarak geçmektedir.

akıntılı yaralara] mübtelâ ricâl ü nisâya [erkeklerle ve kadınlara] kânûn-ı etbba mücebince [tabiplerin kanunu gereğince], sebab-i marazları [hastalıklarının sebepleri] su'âl olundukca, ekseri yirmi yedi senesi tâ'ûnundan kaldığını muhbir u mukırr [haber veren ve doğru söyleyen] olurlar idi..”¹¹

Charles Bossut'un (1730-1814) *Cours Complet de Mathematiques* adlı eserinden çevirdiği *Hesap* kitabının önsözünde yazdıklarına dayanarak, Şânîzâde'nin Sultan III. Selim'in 1794/95'de yeniden düzenlediği Mühendishane'de okuduğunu ve mühendis olduğunu da bildiren Uzluk;¹² yine aynı kitabın önsözüne dayanarak Şânîzâde'nin mühendishanede önce İtalyanca ve sonra da Fransızca öğrendiğini bildirmektedir.¹³ *Usûl-ı 'ilm-i hesâb* adlı kitabın önsözünde Şânîzâde bu konuda şunları söylemektedir:

“...bu kem-ter [hakir] 'ibâd [kullar] Şânî-zâde Mehemmed 'Atâ-ullah bendelerinin tahsîl-i 'ulûm-ı garîbe [evvelce görülmemiş ilimleri öğrenme] ve itlâ'ı sanâyi'-i 'acibe [tuhaf sanatları bildirme] husûsunda tabî'i olan arzu ve iştiyâkıma [şevklenmeme] tâziyâne'i [sebebi] zevk u şevk olub husûsâ funûn-ı şettâ [çeşitli fenler/bilimler] ile mâl-â-mâl [dopdolu] olan lisân-ı Frânsaviyyenin tahsiline vech-i sühûlet [kolaylık sebebi] ve küllî i'ânet [çok yardımcı] olmak için hâlâ mühendis-hâne'i 'âmire'i şâhânelerinde mu'allim-i lisân-ı mezbûr üstâd-ı hüner-i dildem Yahyâ efendî kulları ile mukaddemâ [önce] zebân-ı İtalyâniyyenin [İtalyan dilinin] müzâkeresine [çalışmasına] meşgûl olduğumuz evânda [zamanında] tercemesine bezl-i maddûr [elden geldiği kadar] eyledigim kitâb-ı nâ-yâbın [benzeri olmaz] işbu Usûl-ı 'İlm-i Hesâbı terceme ve itmâm [tamamlama] ve lisân-ı Fransaviyyenin müzâkere ve

¹¹ Şânî-zâde *Şânî-zâde Târîhi*, cildü's-sânî, s. 163-164; Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237 /1808-1821) 1*, ss. 599-600.

¹² Feridun Nafiz Uzluk, *14 Mart 1951 Tıp Bayramı Dolayısıyla Şânî Zade Mehmet Atullah, Örnek Matbaası, Ankara, 1951*, s. 4.

¹³ Feridun Nafiz Uzluk, “İlk Açılan Tıbbiyemiz-Şânîzade'nin Anatomi Kitabı,” *Ankara Tıp Fakültesi Mecmuası*, XX/4 (1967), s. 675.

tahsiline dahi devâm ve ihtimâm olunmak [özenle çalışmak] için
‘alâ hâlihî [olduğu gibi] terk olunmuş idi...”¹⁴

Fransızca bildiğinin bir başka kanıtını ise Zülfikar¹⁵ *Şânîzâde Târîhi*’nde yer alan bir açıklamaya dayandırarak sunmaktadır. *Şânîzâde Târîhi*’nde “İcmâl-i musâlaha-i Cezayir bâ-Felemenk [Cezayir ile Flemenk uzlaşmasının özeti]” başlıklı bölümün sonunda yer alan cümle şöyledir: “*bu husûs cây-gûr-i zamûr-i Hakîr [Hakîrin gönlünde yerleşmiş] ve şâyeste-i kayd u tahrîr [kayda ve yazmaya uygun] olub lakin¹⁶ başka tarikle [yolla] zafer müyesser olamadığından Frengî mazbatalarından tefakkud u sayd olunarak [arayıp avlanarak] ‘amel-i ‘âcizânemle terceme ve bu mahalle kayd olundu.*”¹⁷

Uzluk,¹⁸ *Şânîzâde*’nin Rumca biliyor olabileceğini de *Şânîzâde Târîhi*’nde yer alan ve Yunan isyanı sırasında dağıtılan Rumca ilanları kendi kalemle Türkçeye çevirerek kaydettiği bilgisine dayandırmakta olup, bu durum *Şânîzâde Târîhi*’nde¹⁹ şu sözlerle yer almaktadır:

“..binâ’en ‘aleyh kağıd-ı mezbûr [adı geçen kağıt] ki cemî’ el-sine-i Efrenciyeye [bütün Frenk dillerine] nakl ile Avrupa’da ma’lûm u meşhûrdur kalem-i müverrih-i nâ-tüvân [zayıf] ile dahi bilâ-ziyâde ve lâ-noksân [fazlasız ve noksansız] terceme olunarak eğer münâfi-yi âdâb-ı makâm tasavvur olunur ise de nümûne-i keyfiyyet-i fesâd-ı zemân olduğu cihetle ihvân-ı dînimiz olan ehl-i îmâna vaktiyle bu dahi bir nev’ mûcib-i intibâh u yakazân olduğu şıkka na-

¹⁴ Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi, *Usûl-ı ‘ilm-i hesâb*, National Bibliothek, Wien, [Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Kütüphanesi’nde bulunan fotoğraf baskısı].

¹⁵ Mükerrerred Bedizel Zülfikar, “Tabip Şânî-zâde Mehmed Atâullah: Hayatı ve Eserleri,” Aykut Kazancıgil, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Anatomi*. Özel Yayınlar, İstanbul, 1991, s. 19.

¹⁶ “lakin” kelimesi Osmanlıca baskıda bulunmamaktadır.

¹⁷ Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, cild-i sâni, s. 277; Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237 /1808-1821)* 1, s. 726.

¹⁸ Uzluk, *14 Mart 1951*, s. 5.

¹⁹ Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi*, cildü’s-sâlis, basıldığı matbaa-, yayın yeri -, 1291; Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237 /1808-1821)* 2, neşre hazırlayan: Ziya Yılmaz, Çamlıca Basım Yayın ve Tic. A.Ş., İstanbul, 2008.

zaran bu mahalle kaydı tercih u istihsân olundu [tercih olundu ve beğenildi]...”²⁰

Şânîzâde'nin Tire'ye sürülmesi ve ölümü ile ilgili olarak *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Târîhi*'nde bilgiler bulunmaktadır. “Nefy-i Bektâşiyân” başlıklı bölümde Yeniçeriler sebebiyle Bektaşî şeyhleri ve yoksullarından bazılarının sürgüne gönderildikleri ve vak'anüvis Şânîzâde Atâ Efendi'nin de bunların arasında olduğu yazılıdır:

“...bunlardan kapan veznedârı ‘Azîz Efendi ile zahîre veznedârı ‘Ârif Efendi dahı birer mahalle nefy olundılar [sürüldüler] buna dâ’ir ‘arz olunan takrîre yazılan hatt-ı hümâyunun zeylinde [ekinde] Bektâşîlerin pek meşhûrlarından Vak'anüvis Şânîzâde ‘Atâ Efendi'nin “Tire”ye ve Cağalazâde hâcegândan Tâhir Beğ'in Hâdim'e nefylerine irâde-i müstakille sudûriyle [müstakil ferman çıkmasıyla] derhâl mûmâileyhümâ [adı geçenler] mübâşîrlere terfikan tagrîb kıldılar [uzaklaştırıldılar]...”²¹

Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Şânîzâde'nin sürgününün nedenini, Şânîzâde'nin zamanın İbn Sînâ'sı derecesinde donanımlı, ilim yolunda olmasıyla birlikte bazı yabancı dilleri bilen, âlim tabiatlı bir kişi olması nedeniyle hekimbaşılık makamı için kendisini rakip görenlerin çekememezliği olduğu şeklinde yorumlamaktadır:

“...takrîrde Şânîzâde ile Tâhir Beğ'in isimleri olmadığı hâlde karîha-i şâhânenen zuhûrına sebep Şânîzâde ol vaktin İbn Sînâ'sı makâmında ma'mûrû'l-cevânib ve tarîk-i ilmiyyede bulunmasıyla berâber ba'zı elsine-i ecnebiyyeyi ‘ârif hekîm-meşreb olduğu hâlde Bektâşîlik nâmıyla azl ü nefy ü tardı hekîmbaşılık mesnedine [makamına] olan liyâkatını istirkâb idenlerin [rakip görenlerin, çekemeyenlerin] eser-i si'âyeti [dedikodu eseri] olduğu vâreste-i kayd-ı irtiyâbdır [şüphelenme kaydından ilişkisizdir] kaldı ki Şânîzâde'nin münferiden [tek başına] nefyinden [sürülmesinden] açığa çıkacak

²⁰ Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi*, cildü's-sâlis, s. 166; Şânî-zâde, *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237 /1808-1821)* 2, s. 1037.

²¹ Ahmed Lûtfî Efendi, *Târîh-i Lûtfî*, cild-i evvel, Matba'a-i 'Âmire, 1290, s. 168; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Târîhi*, yeni yazıya aktaran: Ahmet Hezarfen, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 123.

‘illet-i rekâbetin [rekabet sebebinin] setri [gizlenmesi] Tâhir Beğ’e bâ‘is-i müşâreket [ortaklık sebebi] olmuşdur dinilebilür...”²²

Sicill-i Osmânî’de²³ Tire’ye gönderildikten bir süre sonra, Şânîzâde’nin geri dönmesi için haber gitmiş ise de orada “inşikâk-ı kalb”den (kalp çatlaması) vefat eylediği yazılıdır.

Uzluk²⁴ ve Ünver’in²⁵ de bildirdiği gibi, *Sicill-i Osmanî*’de Şânîzâde’nin “âlim ve fâzıl, inşâyâ (güzel nesir yazmaya) ve eş‘âr inşâdına kâdir (şür söylemeye gücü yeter), fenn-i tubda ve tarihde mâhir (usta) olub, teşrîh, hesâb, hey‘et (astronomi), resim ve mûsikîye dahi âşinâ”;²⁶ *Âyine-i zürefâ*’da bunlara ek olarak “üstâd-âne tanbur çaldığı, pek bî-nazîr (eşsiz) saat yaptığı, musavvirlikde (ressamlıkta) Bihzâd ve gâyet tîz-dest sayyâd (eli çabuk avcı)”²⁷ olduğu yazılıdır.

Adıvar²⁸ Şânîzâde’nin eski tıpla yeni tıp arasındaki zincirin bir halkasını oluşturmaktan daha fazla bir şey yaparak, doğrudan doğruya yeni tıba geçtiğini ve Şânîzâde’nin yalnız bir hekim olmayıp, ansiklopedik bir bilgin olduğunu vurgulamaktadır. Gerçekten de Şânîzâde tıp dışında tarih, askerlik, aritmetik, geometri, edebiyat ve coğrafya alanlarında da eserler vermiştir.²⁹

Şânîzâde’nin bir hekim olarak en önemli eseri, İbn Sînâ’nın ünlü eseri *el-Kânûn fi’t-tıbb* gibi, beş kitap halinde hazırlanmış olan *Hamse-i*

²² Ahmed Lûtfî Efendi, *Târîh-i Lûtfî*, s. 168; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak‘anıvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, s. 123.

²³ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî yâhûd Tezkire-i meşâhîr-i Osmâniyye*, üçüncü cild, Dârü’t-Tıbâ‘atîl-‘Amire (Matba‘a-i Âmire), 1311, s. 479; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî I*, yayına hazırlayan: Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran: Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 336.

²⁴ M. F. Nafiz [Uzluk], “Basma İlk Türk Tıp Kitabı ve Şanizade Tabib Ata [2],” *Dirim* XI/6 (1936), s. 182.

²⁵ Ünver, *a.g.e.*, s. 233.

²⁶ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî yâhûd*, ss. 479-480; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, s. 336.

²⁷ Cemâleddîn, *a.g.e.*, s. 68.

²⁸ A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, 6. bs., ss. 214, 217.

²⁹ Adıvar, *a.g.e.*, s. 214; Şehsuvaroğlu, “Hekim Şanizade Atallah”, ss. 493-495; Uzluk, *14 Mart 1951*, s. 17-18.

Şânîzâde'dir.³⁰ Bu eserin kısımları şunlardır: *Mir'atü'l-ebdân fi teşrîh-i a'zâi'l-insân*; *Usûlü't-tabî'a*; *Miyârü'l-etubbâ*; *Kânûnü'l-cerrâhîn*; *Mîzânü'l-edviye*.³¹

Mir'atü'l-ebdân fi teşrîh-i a'zâi'l-insân

Şânîzâde Anton Baron von Stoerck (1731-1803)'in *Medizinisch Praktischer Unterricht für die Feld und Landwundaerzte der Österreichischen Staaten* (Wien 1776) adlı kitabını, Bartolomeo Battisti tarafından yapılan *Istruzione medico-pratica ad uso dei chirurghi civil e militari* (Venezia 1778) isimli İtalyanca çevirisinden Türkçeye tercüme etmiş ve *Miyârü'l-etubbâ* adını vermiştir.³² Atâullah Efendi, *Şânîzâde Târîhi*'nde "Arz-ı müverrih-i nâ-tüvân Kitâb-ı Mir'atü'l-ebdân [Zayıf tarihçinin Bedenlerin Aynası Kitabını arzı]" başlığı ile yazdığı bölümde *Mir'atü'l-ebdân*'ı yazma nedenini açıklamakta, bunu yaparken, hamsesinin ilk eseri olan *Miyârü'l-etubbâ* hakkında da bilgi vermektedir.³³ Oldukça ağır bir dille yazılmış olan bu bölüm Uzluk tarafından sadeleştirerek sunulmuştur:

"Bundan önce Dürri-zade Abdullah Efendi'nin ilk Şeyhülislâmlığı ve Ahmed Paşa-zade Ali Bey'in Silâhtarlığı zamanında terceme ve telif olunan Miyârü'l-etubbâ, Padişahın huzuruna takdim edilmek üzere Şeyhülislâm vasıtasıyla sunulmuştu. Dürri-zade ile çocukluğumuzdan beri mevcut dostluk ve arkadaşlık haklarına riayet etmeyerek Mektupcuları efendinin kıskançlığı yüzünden kitap uzun müddet orada bir köşeye atıldı. Ben ara sıra kitabın ne olduğunu ve eğer kendi taraflarından takdim edilmesi külfetli ise tekrar bana geri verilmesini istedim. Nihayet arzusuzca Silâhtar Ali Bey tarafından göndermeğe mecbur oldular, ondan sonra ne olduğu bence bilinmeyip yalnız şu kadar var ki sessiz sedasız unutuldu; bu işin o sırada hekim başı olan Mustafa Mesud Efendi'nin arzu etmemesinden ileri geldiğini sanıyorum. Ümitsiz bir durumdayken yeni tıbbî anlatan bu tercememin iyice anlaşılabilmesi için yeni usulden bir anatomi kitabını yazmaya ka-

³⁰ [Uzluk], "Basma İlk Türk Tıp Kitabı [1]", s. 144; Uzluk, *14 Mart 1951*, s. 9.

³¹ Uzluk, *14 Mart 1951*, ss. 10-14; Şehsuvaroğlu, "Hekim Şânizade Ataullah," ss. 490-492.

³² Uzluk, *14 Mart 1951*, s. 7; Şehsuvaroğlu, "Hekim Şânizade Ataullah," s. 490-491.

³³ Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi*, cild-i sâni, ss. 335-337; Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237 /1808-1821)* 2, ss. 783-786.

rar verdim. Bir taraftan Eyüp'teki hâkimlik vazifesini yapıyor fırsat buldukça da anatomi kitabını yazmaya uğraşıyordum. Eyüp'teki müddet sona erince Haremeyn müfettişi olduğum için Sadrazam Mehmet Emin Rauf Paşa vasıtasıyla anatomi kitabını Padişahın yüksek katna sundum. Onun ön sözünde Miyârü'l-etubbâ'yı bundan önce takdim ettiğimi ifade eyledim. Resimli olan anatomiyi, Miyâr tercemesini ilim ve marifeti seven Sultan Mahmut takdir ederek kitapların Matbaayı Âmire denilen Devlet Matbaasında basılmasına ve benim tarafımdan tashihine bakılmasına Hattı Hümayun denilen Padişah emri yazıldı..."³⁴

Mir'âtü'l-ebdân'ın girişinde, daha önce çevirdiği *Mi'yârü'l-etibbâ*'nın anlaşılabilmesi için yeni anatomiye kesin olarak bilmek gerektiğinden bu anatomi kitabını yazdığını anlatan Şânîzâde, Avrupalı hekimlerin, Türk hekimleri arasında yeni anatomiye bilen olmadığını söylediğini, ama padişaha sunduğu bu eserin Türk hekimlerinin yeni tıbbı da, yeni anatomiye de bildiğini gösterdiğini ve Avrupalı hekimlerin bu iddialarının yersiz ve dayanaksız olduğunu bildirmekte ve eseri 1231 [1816] yılında bitirdiğini yazmaktadır.³⁵

Fizyoloji hakkındaki *Usûlü't-tabî'a*'nın da eklenmesiyle, bu üç kitabın düzeltmelerinin Şânîzâde Ataulah Mehmed Efendi tarafından yapılarak, Matbaa-i Âmire'de basılmasına onay çıkması³⁶ üzerine, 1235 yılının Recep [Nisan/Mayıs 1820] ayında tamamlanan ve cilde yollanan eser,³⁷ 1235 yılı Zilkade ayının ortasına doğru [Ağustos 1820] ciltli bir şekilde satışa sunulmuştur.³⁸

Mir'âtü'l-ebdân fi teşrîh-i a'zâi'l-insân 131 sahife metin, 80 sahife levhaların açıklaması ve 56 sahife de şekiller (resimler) olmak üzere 267 sahifedir. Eser, ilki ostâlocyâ (osteoloji) ikincisi ise sarkolocyâ (sarkoloji)

³⁴ Uzluk, *14 Mart 1951*, ss. 8-9.

³⁵ Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Mir'âtü'l-ebdân fi teşrîh-i a'zâi'l-insân*, Matba'a-i Âmire, İstanbul, 1235, ss. 2-3.

³⁶ Uzluk, *14 Mart 1951*, s. 9; Şehsuvaroğlu, "Hekim Şânîzade Ataulah," s. 491.

³⁷ Aykut Kazancıgil, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Anatomi*, Özel Yayınlar, İstanbul, 1991, s. 19.

³⁸ Uzluk, *14 Mart 1951*, s. 9.

olmak üzere iki ana bölümden oluşmuştur.³⁹ Şânîzâde'nin kitabında yer alan resimler Bartholomeo Eustachio [1514-1574], Clapton Havers [1657-1702], R. Drake [?-1708], Raymond Vieussens [1635-1715], Joseph-Guichard Duvarney [1648-1730], Bernard Siegfried Albinus [1697-1770], Albrecht von Haller [1708-1777] gibi yazarların eserlerinden alınmış olup, bu yazarların yalnızca soyadları Osmanlıca olarak yazılmıştır.⁴⁰ Eserde yer alan anatomik resimler bakır levhalar üzerine hakkedilerek gravür tarzında basılmışlardır. 5., 6., 7. ve 56. levhaların sol alt köşelerinde okunan “amel-i Agob Erzurûmî” kaydı, büyük olasılıkla klişeleri yapan ustanın ismidir.⁴¹

Gereç ve yöntem

Mir'âtü'l-ebdân fi teşrîh-i a'zâi'l-insân adlı eserin Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesinde bulunan basılı bir nüshası incelenmiştir. Kitabın ilk ana bölümü olan “osteoloji” ele alınarak,⁴² ilgili konular ve bunlara ait resimlerin alt yazılarının Osmanlıcadan Latin harflerine çevriyazısı yapılmıştır. Bundan sonra çevriyazısı yapılan metinler incelenmiş; kitabın girişinde ve osteoloji bölümünde yer alan konular ile anatomik terimler saptanarak, bunlar hakkında yorumlar yapılmıştır. Yazıda yer alan resimler de aynı eserden alınmıştır. Alıntılarda yer alan [...] içerisindeki rakamlar, alıntının yapıldığı sayfaları gösterirken, üstte yazan rakamlar da (1...) satır numarasını göstermektedir.

Bulgular

1. Şânîzâde eserin osteoloji ile ilgili bahsinin birinci ana bölümünde kemikleri önce genel özellikleri ile ele almaktadır. Kemiklerin şekilleri ve hacimleri, kemiklerin parçaları, kemiklerin çıkıntıları, kemiklerde yer alan çukurlar, kemiklere destek olan yapılar, kemiklerin iç yapısı, kemiğin cev-

³⁹ Şânî-zâde, *Mir'âtü'l-ebdân*.

⁴⁰ Uzluk, *14 Mart 1951*, s. 10; Zülfikar, *a.g.e.*, s. 39.

⁴¹ Zülfikar, *a.g.e.*, s. 39.

⁴² Şânî-zâde, *Mir'âtü'l-ebdân*, ss. 5-35.

heri, kemiğin boşlukları, iliğin anatomisi, eklemler, kemiğin birleşmesi başlıkları altında oldukça ayrıntılı olarak bilgiler vermektedir.⁴³

2. İkinci ana bölümde ise kemikleri özel olarak ele almakta ve ilk olarak kafa kemiklerini söz konusu etmektedir. Birinci alt bölümün ilk başlığı ise kafatası kemiklerinin anatomisidir. Frontal kemik, pariyetal kemikler, oksipital kemik, temporal kemikler, sfenoid kemik, kafatasının sütürleri, etmoid kemik bu bölümde ve her birisi kendi başlıkları altında ele alınıp açıklandıktan sonra, birinci alt bölümün ikinci başlığı olarak yüz kemikleri ele alınmıştır. Burun kemikleri, lakrimal kemikler, üst çene kemikleri, yanak kemikleri, konkalar, damak kemiği, saban kemiği, alt çene kemiği anlatılmıştır. Dişler ve hiyoid kemik de bu bölümde ele alınmıştır.⁴⁴

3. İkinci ana bölümün ikinci başlığı omurga kemiği başlığı altında ele alınmıştır. Önce sırt kemiği ele alınarak genel bilgi verilmiş, daha sonra boyun omurları, sırt omurları, bel omurları, kuyruk sokumu ve kuyruk kemiği hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümün ikinci başlığı göğüs kemikleri olup, göğüs kemiği ve kaburgalar bu bölümde açıklanmıştır. Üçüncü alt başlık ise pelvisi oluşturan kemiklerdir. İleum, ischium ve pubis kemikleri ayrı başlıklar altında incelenmiştir.⁴⁵

4. İkinci ana bölümün üçüncü alt başlığı taraf kemikleri ile ilgilidir. Bu bölümde ele alınan birinci başlık üst taraf kemiklerini açıklamakta, ikinci başlık ise alt taraf kemiklerini oldukça ayrıntılı olarak sunmaktadır.⁴⁶

Şânîzâde Ataullah Mehmed Efendi'nin osteoloji hakkında yazdığı bölümde yer alan anatomik terimler incelendiğinde şu bulgularla karşılaşmıştır:

1. Şânîzâde, anatomik terimin Arapçasını kullandıktan sonra, Türkçesini de vermektedir. Bazı durumlarda bunun tersi de olmaktadır. Eğer

⁴³ Şânî-zâde, *Mir'âtü'l-ebdân*, ss. 5-11.

⁴⁴ Şânî-zâde, *Mir'âtü'l-ebdân*, ss. 11-24.

⁴⁵ Şânî-zâde, *Mir'âtü'l-ebdân*, ss. 24-29.

⁴⁶ Şânî-zâde, *Mir'âtü'l-ebdân*, ss. 29-34.

Türkçe bir karşılık vermiyorsa, o terimin açıklamasını yapmaktadır. Kemiğin çukurluklarının anlatıldığı bölümde bu açıklananlar oldukça iyi bir şekilde gözlenmektedir:

¹⁷**fî tak'îrâti'l-'izâm**

¹⁸**tak'îrât-i 'izâm kemiklerin** zâhirlerinde müşâhede olan **çökündileri** ve **çukurluklarıdır** • ve bunlar iki ¹⁹nev' olub biri dimâğ ve göz ve ilik ve emsâli gibi yumuşak eczâyı ihtivâ' itmişdir ve biri icine âhir kemiğin ²⁰muhaddebi girmiş çukurluklar gibi ecsâm-i sulbeyi hâvîdir • ve bu ikinci nev' tak'îrât dahı iki kısım ²¹olub bir kısmı derîn ve bir kısmı sığdır • **derîn olana tak'îr-i 'amîk** [profundus] ve **sığ olana tak'îr-i gayr-i 'amîk** ²²dirler ki bunlar cüzv'ice muka'ardırlar fikra ta'bîr olunan mühre kemiklerinde olanlar gibi • ve yumuşak eczâyı ²³ihativâ' iden sâlifü'z-zikr tak'îrât şekl ve hey'et ve sigar ve vus'at ve sâ'ir cihetlerle birbirlerine mugâyir ²⁴olduklarından anlar bir kaç nev' i'tibâr olunmuşlardır ki ber-vech-i âtû zikr olunurlar • **hufre** [fossa] bir çukurlığa dirler ki ²⁵anın dibi ağzından ziyâde tar ola • **ceyb** [sinus] bir çukura dinür ki hufrenin 'aksine dibi ağzından vus'atlu ola • ²⁶**nukre** mutlakâ küçük çukura dirler • **müverreb** bir veterin yâhûd 'adalenin mürûriçün olan büyük olukluktur • ²⁷**mi'zâbe** tamarlar yâhûd sınırlar mürûr itmek için olan olucaktır • **mu-ka'are** içinde başka 'uzv ²⁸girmek için olan büyük çukurdur • **sukbe** [foramen] bir taraftan olbir tarafa mürûr iden delikdir • **'ûc ve mu'avece** [contortus] birbirlerine ²⁹girişüb tolaşarak devr iden çukurluklara dinür ve bunların ba'zısına **halezûnî** dirler ve kulak sadefe ³⁰sinde olduğu gibi • **mecrâ** masura tarzında olan ince tarîkdir ve bunun pek incesine **menfez** tesmiye ³¹iderler • ve borı tarzında geniş mecrâyâ **mevrid** ta'bîr iderler • fûrce ve şikâf yarık resminde olan aralığa dirler [7].⁴⁷

2. Özel olarak kemiklerin anlatıldığı bölümlerde, Şânîzâde, başlangıçta kemiğin Arapça ismini vermekte, sonra Latincesini ve Türkçesini de sunmaktadır. Pek çok kemikte bu yöntemi izlemiştir. Buna örnek olarak temporal kemik verilebilir. Kemiğin isminin Latincesini verirken, isim tamlamasını Arapça-Latince olarak yapmaktadır:

⁴⁷ Şânî-zâde, *Mir'âtü'l-'ebdân*, s. 7.

¹⁶**fi teşrîh-i ‘azmeyni’s-sudgiyyeyn**

¹⁷‘azm-i sudg ma’nâsına ba’zların ‘**azm-i temporâlî** ta’bîr itdikleri **şakak kemiği** başın yan tarafında ¹⁸esfel-i vasatında vâki’dir • ve ilerü tarafından ‘**azm-i vecene** ta’bîr olunan **yanak kemikleri**yle ve ‘**azm-i mahrûtî** ile ¹⁹ve gerü tarafından ‘azm-i kafâ ile ve yukarı tarafından ‘azm-i cidârî ile muttasıl olmuştur...[14].”⁴⁸

3. Şânîzâde, kemik isimlerinde Arapça, Türkçe, Latince terimler kullanırken, kemiklerde yer alan bölgelerin adlandırılmasında hemen hemen hiç Türkçe terim kullanmamış, bu anatomik bölgeleri Arapça isimlerle ya da isim tamlamaları ile tanımlamaya çalışmıştır. Aşağıda paryetal kemiklerin anlatıldığı bölümde bunun bir örneği görülmektedir:

²⁵**fi teşrîh-i ‘azmeyni’l-cidâriyyeyn**

²⁶cidârî ve ba’zların yine ma’nâyı mezkûr üzere bâryatâli tesmiye eyledikleri iki ‘aded murabba’ü’ş-şekle ²⁷karîb kihf kıt’aları başın yukarısında ve iki câniblerinde iki divâr mânendi vâki’ olmuşlardır • ²⁸ve ‘azmeyn-i mezkûreyn yukarı taraflarında birbirleriyle muttasıl ve müttehidler olub aşağı taraflarında şakak kemikleriyle ²⁹ve ‘azm-i mahrûtî ile muttasıl olmuşlardır • ve ilerü taraflarında ‘azm-i iklîlî ile ve gerü taraflarında dimâğçeyi ³⁰ihâta iden ‘azm-i kafâ ile müttehid olmuşlardır • bu cüdrânî nâm kemiklerin vech-i mezkûr üzre **dörder dıl’ı** [margo] ³¹ve **dörder zâviyesi** [angulus] olmagla **her bir kenârına yanındaki kıt’a ile olan derzinin ismi virilmiştir** • imdî ³²derz-i sehmî [sutura sagittalis] tarafındaki kenârına **dıl’-ı sehmî** [margo sagittalis] dirler ve **dıl’-ı ‘âlî** dahî dirler • ve bu kıyâs üzre aşağıki ³³kenârına **dıl’-ı sudgî** [margo squamosus] dirler • bu ilerüki kenârına **dıl’-ı iklîlî** [margo frontalis] dirler • ve gerüki kenârına **dıl’-ı kafavî** [margo occipitalis] ³⁵dirler ve **dıl’-ı lâmî** dahî dirler • ve ‘azm-i mezbûrun zâviyeleri dahî dil’ları mûcibince tesmiye olunmuşlar ³⁵olmagla ilerüdeki iki gûşelerinden yukaruda vâki’ olan gûşesine **zâviye’-i mukaddime’-i ‘ulyâ** [angulus frontalis] [12] ¹ve aşağıdaki gûşesine **zâviye’-i mukaddime’-i suflâ** [angulus sphenoidalıs] dirler • ve şakaklar taraflarında vâki’ gerüki gûşelerinden ²yukaruki gûşeye **zâviye’-i mu’ahhara’-i ‘ulyâ** [angulus occipita-

⁴⁸ Şânî-zâde, *Mir’âtü’l-ebdân*, s. 14.

lis] ve aşağıki gûseye **zâviye'-i mu'ahhara'-i suflâ** [angulus mastoideus] dirler...[13] (Şekil 2).⁴⁹

4. Az sayıda olmakla birlikte bazı durumlarda isimlendirme hem Arapça isim tamlaması ile hem de Latince/Yunanca-Arapça isim tamlaması ya da terim kullanarak yapılmıştır. Bunun örneklerinden birisi oksipital kemiğin ve femurun anlatıldığı bölümlerde görülmektedir: “‘*azm-i kafâ mahrûtiyyü*’-ş-şekl bir büyük *zâ’ide*’i mümtedde ile nihâyet bulur ki ²*ana re’s-i bâzîlarî* ta’bîr iderler ki *re’s-i kâ’idevî* demekdir...[14]”⁵⁰

“...üçüncü ve dördüncü *zâ’idelere* hadebetân-i ³*müdiretân* dirler • ve birine **hadebe'-i müdire'-i kebîre** birine **hadebe'-i müdire'-i sagîre** dirler • ve ba’zlar bunlara **ism-i ⁴Yûnânîleri** üzre **trohânter** ta’bîr idüb birine **trohânter-i kebîr** ve birine **trohânter-i sagîr** dirler • ve trohânter-i ⁵*kebîr* taraf-ı vahşide trohânter-i sagîr taraf-ı insîde ve trohânter-i kebîrden biraz aşağırak yerde vâki’ ⁶*olmuşdur* • ve trohânter-i kebîr ile ‘unk-ı fahzın arasında nukre ta’bîr olunur bir çukur vardır...[33]”⁵¹

5. Bazı terimler metin içerisinde bulunmazken, ilgili şeklin alt yazılarında terimlerle karşılaşılmaktadır. Alın kemiğinin alt yazılarında bunun örnekleri bulunmaktadır:

“beşinci levha

ilerü taraftan nazar olunmuş ‘azm-i cebhe ya’nî ‘azm-i ikilîf resmidir ve anda ceyb nâm iki büyük cevfler açılmışlardır.

ب ب **tak’îr-i sudgî** [facies temporalis] ta’bîr olunur yukarudan aşağıya doğru iner **şakak çukurlukları**

ا ا göz kuyruklarında vâki’ **nütû'-i vahş'i'-i medâr-i ‘ayn** [processus zygomaticus] nâm çıkındılar

ا ا göz punarlarında vâki’ **nütû'-i insî'-i medâr-i ‘ayn** [pars nasalis] nâm çıkındılar

ر ر **tak’îr-i hâcibî** [facies orbitalis] nâm çukurluklardır ki anlarda ba’zan sukbe'-i hâcibiyye ta’bîr olunur delikler bulunurlar

⁴⁹ Şânî-zâde, *Mir’âtü'l-ebdân*, ss. 12-13.

⁵⁰ Şânî-zâde, *Mir’âtü'l-ebdân*, s. 14.

⁵¹ Şânî-zâde, *Mir’âtü'l-ebdân*, s. 33.

س س **ceyb-i cebhî** [sinus frontalis] ve **ceyb-i hâcibî** [sinus frontalis] ta‘bîr olunur mücevveler ki kemiğin iki levhleri beynindedirler

ص ص mezkûr ceyslere geçirülmüş ve ceysin burun deliğiyle ta‘allukı mecrâsından zuhûr itmiş birer mıldır

ط iki ceyslere beyninde anları birbirlerinden fasıl ve fark iden fâsıladır

ع ‘azm-i cebhenin ya‘nî alın kemiğinin nütuvv-i enfî ve kezâlik şevk-i enfî ta‘bîr olunur çıkındısı ki iki burun kemiklerinin kâ‘idelerine tayanmışdır [5] (Şekil 3).⁵²

6. Bazı Avrupalı yazarların adıyla anılan anatomi terimlerine şakak kemikleri ile ilgili bölümde rastlanmaktadır:

“...üçüncü mecrâ ağızdan kulağın keffe’i tablına giden mecrâyı ³³müşterekdir ve buna **mecrâyı Ostâk** dirler ki aşağıda ‘adalât-ı galsamede tafsîl olunur • dördüncü ³⁴mecrâyı mecrâyı beyne’l-haleme ve’l-ibre dirler zîrâ halemî ve dahı ibrevî nâm nütû’ların arasında vâki’ olmuşdur ve ‘asab-ı ³⁵semî’in kısm-ı sulbî bu mecrâdan çıkmışdır • ve mecrâyı mezkûr **Fâlobî nâm tabîb** ta‘yîn ve keşf itmiş [14] ¹oldığından ana **memerr-i Fâlobî** dahı dirler...[15]”⁵³

Tartışma

Şânîzâde Atâullah Mehmed Efendi *Hamse-i Şânîzâde* adlı eseriyle Türk tıp eğitimi tarihinin öncü isimlerinden birisi olmuştur. Tıp tarihçisi Şehsuvaroğlu⁵⁴ Türkiye’deki anatomi öğrenimini tarihsel süreçte dört döneme ayırırken, bunlardan ikincisine Şânîzâde dönemi (1816-1827) adını vermektedir. Ünlü anatomist Zeren⁵⁵ ise, Türk anatomi terimlerinin dil bakımından günümüze kadar geçirdiği aşamaları ilki Fatih Külliyesinin 1453 yılında açılışına kadar, bu tarihten 1933 yılı Üniversite refor-

⁵² Şânî-zâde, *Mir’âtü’l-ebdân*, levha açıklamaları s. 5.

⁵³ Şânî-zâde, *Mir’âtü’l-ebdân*, ss. 14-15.

⁵⁴ Bedii N. Şehsuvaroğlu, “Bizde Anatomi Öğretimine Dair,” *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, XV/1 (1952), s. 365.

⁵⁵ Zeki Zeren, “İbn Sînâ’nın Türk Anatomi Terimleri Üzerine Tesiri,” *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, XV/2 (1952), s. 587.

muna kadar ve 1933'ten sonraki dönem olmak üzere üçe ayırmaktadır. 1453 öncesi dönemde zamanın bilim dilinin Arapça olması nedeniyle, yazarların eserlerini Arapça yazdığı, Türkçe yazarların da anatomi terimlerinin çoğunu Arapça kullanıp Türkçelerini de vermeye çalıştıkları gibi bu terimlerin çoğunu Türkçe kullanmaya çalışanlar olduğunu da bildirmektedir.⁵⁶ Şehsuvaroğlu⁵⁷ tarafından anatomi öğretiminde “medrese dönemi” olarak adlandırılan birinci dönemde, Şirvanlı Şemseddîn İtâkî tarafından 1632 yılında anatomi üzerine yazılmış *Teşrîhü'l-ebdân ve tercemân-ı kabâle'i feylesüfân*⁵⁸ adlı resimli Türkçe eser önemlidir.⁵⁹ Kâhya'nın⁶⁰ yaptığı araştırmalar, eserde yer alan resimlerin bir kısmının Ahmed ibn Mansûr'un *Teşrîh-i ebdân*'ında yer alan resimlerle benzerlik gösterirken, bazı resimlerin de Andreas Vesalius'un *De Humani Corporis Fabrica*'sından alındığını ortaya koymuştur. Kâhya,⁶¹ bu eserde yer alan anatomi terimleri üzerinde de incelemelerde bulunmuştur. Eserde yer alan anatomik terimler Arapça, Farsça, Türkçe ve Yunancadır. Arapça terimler yoğunken, Yunanca terimler çok az olup, Türkçe terimler genellikle Arapça ve Farsça terimlerin yanında verilmiştir. Bazı Arapça ve Farsça terimlerde Türkçe tamlama ve çoğul eklerinin kullanıldığı görülmektedir.⁶² Zeren⁶³ de XV. yüzyıldan sonra eser yazan Türk hekimlerinin çoğunluğunun Türkçe metin yazmayı seçmekle birlikte, hemen hepsinin Arapça anatomik terimleri kullandıklarını, ya metin sonunda ya da metin içerisinde Arapça terimlerin karşısına uygun gördükleri Türkçe karşılıklarını yazdıklarını, Şemseddîn İtâkî'nin de benzer şekilde Arapça terimlerin karşısına Türkçe karşılıklarını yazdığını bildirmektedir. Şemseddîn İtâkî'nin eserinin kafa kemikleri anatomisi ile ilgili bölümler-

⁵⁶ Zeren, “İbn Sînâ”, s. 587.

⁵⁷ Şehsuvaroğlu, “Bizde anatomi,” s. 367.

⁵⁸ Esin Kâhya, *Şemseddîn-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1996, s. 3.

⁵⁹ Şehsuvaroğlu, “Bizde Anatomi,” s. 367-368.

⁶⁰ Kâhya, *Şemseddîn-i İtâkî*, s. 7.

⁶¹ Esin Kâhya, “İki Osmanlıca Metinden Derlenmiş Anatomi ve Fizyoloji Terimleri.” *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1978, ss. 233-270.

⁶² Kâhya, “İki Osmanlıca metinden,” s. 234.

⁶³ Zeren, “İbn Sînâ,” s. 588.

rinde yer alan terimler⁶⁴ ile Şânîzâde'nin aynı konuda verdiği terimlerin⁶⁵ karşılaştırıldığı bir tablo aşağıda sunulmaktadır (Tablo 1). İtâkî'nin kafa kemikleri ve ek yerleri hakkında verdiği terimler oldukça genel ve az sayıda olup, Şânîzâde'nin aynı konudaki bölümünde bu terimlere karşılık gelenler bu tabloda verilmiştir. Bununla birlikte İtâkî'de bulunmayan ve Şânîzâde'de yer alan kafa kemiklerindeki yapılarla ilgili ayrıntılı terimler tablonun dışında bırakılmışlardır.

Bianchi 1821 yılında yaptığı değerlendirmede, Şânîzâde'nin basılı kitabındaki teknik terimlerin çoğunluğunun Arapçadan alınmakla birlikte, bazı durumlarda ve özellikle anatomide Şânîzâde'nin metindeki Yunanca ve Latince terimleri çevirerek aynen koruduğunu belirtmektedir.⁶⁶ Zeren⁶⁷ de Şânîzâde'nin eserinde “burun, göz, dudak, alt çene, baldır, ayak, kol, kuyruk sokumu, baş, beyin, tarak kemikleri, kulak” gibi Türkçe kelimelerden başka “periton, mesarika, diyafragma, plevra, kolon, aort, parotid, temporal, sinovya, kilus” gibi uluslararası ortak kullanılan greko-latin terimlerin bulunduğunu bildirmektedir. İncelememizin bulguları da Şânîzâde'nin Türkçe, Arapça, Latince ve Yunanca anatomik terimleri karma olarak osteoloji bölümünde kullandığını ortaya koymaktadır.

Anatomi öğretiminin üçüncü devri olan 1827-1839 arası Tıbhâne-i Âmire döneminde ise anatomi öğretimi ikinci sınıfta yapılırken, *Kânûn*'un şerhi ve iskelet çalışmalarının yanı sıra Avrupa'dan getirilen planşlar ve modeller üzerinde de çalışılmaktaydı.⁶⁸ 14 Mart 1827'de Tıbhâne-i Âmire'nin açılışı yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin yeni bir tıp okulunun açılması için Sultan II. Mahmut'a sunduğu 26 Cemâziyülevvel 1242 [26 Aralık 1826]⁶⁹ tarihli

⁶⁴ Kâhya, *Şemseddîn-i İtâkî*, tıpkıyazım ss. 48-51.

⁶⁵ Şânî-zâde, *Mir'âtü'l-ebdân*, s. 11-24.

⁶⁶ Kazancıgil, *XIX. Yüzyılda Osmanlı*, ss. 16-17.

⁶⁷ Zeki Zeren, *Latince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü ve Türk Anatomi Terimleri*, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1946, s. 5; Zeren, “İbn Sînâ”, s. 588.

⁶⁸ Şehsuvaroğlu, “Bizde Anatomi,” s. 372-373.

⁶⁹ 26 Cemâziyülevvel 1242 tarihi alınımın yapıldığı kaynakta 23 Aralık 1826 olarak Miladi takvime çevrilmiş olmakla birlikte, adı geçen bu tarih TTK Web sitesinde yer alan Tarih Çevirme Kılavuzu tarafından 26 Aralık 1826 olarak hesaplanmaktadır.

yazıda, okulda görev alacak “muallim”lerden birisinin “yabancı dil öğrenmekte yetenekli olan öğrencilere kitaplarda çizili olan anatomi şekillerini ve tıp eğitiminin başlangıç derslerini yabancı dil ile öğreteceği” bildirilmiştir.⁷⁰ Tıbhâne-i Âmire’deki derslere yardımcı olmak üzere Nisan 1829 tarihinde Paris’ten getirilen Fransızca ders kitapları arasında 6 adet resimli anatomi kitabı da bulunmaktaydı.⁷¹ 1833 yılında Tıbhâne-i Âmire’de sınıf-ı evvel’in açılmasıyla eğitim yeniden düzenlenirken, anatominin sınıf-ı sâni’de öğretilmesine karar verilmiştir.⁷²

1839’da eğitim ve öğretime başlayan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane’nin başına Dr. Bernard ve anatomi öğretimi için Dr. Spitzer getirilmiştir.⁷³ Kuruluşundan başlayarak okulun eğitim ve öğretim dili Fransızca iken, 1870 yılında Türkçe eğitim ve öğretim yapılmasına karar verilmiştir.⁷⁴ Kazancıgil, Şânîzâde’nin önemli bir yanının zaten dilimizde mevcut olan eski tıp terimlerini yeni kavramlara göre değerlendirmesi, eksiklikleri için yeni terimler türetmesi olduğunu söylemektedir.⁷⁵ Şânîzâde’nin bu çalışmaları Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye’nin 1873’de hazırladığı *Lügât-ı tıbb*’a temel oluşturmuştur. 1839-1870 yılları arasında tıp eğitiminin Fransızca olması terimler bakımından Türkçeyi kısırlaştırdığından, eğitim dili yeniden Türkçe olunca, Şânîzâde’nin bu kavramları içeren kitapları önemli bir kaynak olmuştur.⁷⁶ Gerçekten de Uludağ⁷⁷ tıp dilinin Türkçeleşmesi serüvenini anlatırken şu satırları yazmaktadır:

⁷⁰ Adnan Ataç, “14 Mart 1827 de açılan tıp okulunun açılışı ile ilgili dört belge,” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları II-III* (1996/97), ss. 246, 253.

⁷¹ Ayten Altuntaş, “Tıbhane’de eğitim,” Hüsrev Hatemi, Ayten Altuntaş, *Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları*, CSA Global Publishing, İstanbul, 2005, s. 63.

⁷² Ayten Altuntaş, “Tıbhane’de Eğitim,” s. 63.

⁷³ Zeren, “İbn Sinâ,” s. 588; Şehsuvaroğlu, “Bizde Anatomi,” s. 374.

⁷⁴ Ekrem Kadri Unat, “Osmanlı İmparatorluğunda Fransızca Tıp Öğretimi ve Etkileri,” *Dirim*, LII/1-2 (1977), ss. 65-66.

⁷⁵ Adıvar, *a.g.e.*, s. 215.

⁷⁶ Adıvar, *a.g.e.*, s. 215.

⁷⁷ Osman Şevki Uludağ, “Tıbbiyede Dersler Nasıl Türkçeleştirildi [1],” *Dirim* X/1-2 (1935), ss. 72-74; Osman Şevki Uludağ, “Tıbbiyede Dersler Nasıl Türkçeleştirildi [2],” *Dirim* X/3 (1935), ss. 106-108.

“...Cemiyeti Tıbbiyei Osmaniye, düşünüb taşındıktan sonra Nistin’in Fransızca söz bitliğini (lügât) Türkçeye çevirmek düşüncesi üstünde durdular ve bu bitikten hemen bir tane elde ederek parçaladılar, bu parçaları da aralarında paylaştılar. Birlik üyeleri bir yandan da buldukları ıstılahları kullanarak yeni yeni çevirmelere başvurdular. Fakat ıstılah işi kolayca ilerlemiyordu. İş gittikçe güçleşiyordu. İşin çetin yanı ile karşılaşmışlardı. Sağa sola koştular, işlerine yarayacak örnek bulamadılar ve en sonra Sinâ’nın *Kanun*’unu, Zehravi’nin *et-Tasrif*’ini, Razi’nin *[el-]Havi*’sini ele aldılar, bunları gözden geçirdiler. Gördükleri işe yarar lafları aldılar, bunların da yetmediğini ve eski Arab bitiklerinin de eksik olduğunu görünce şaşaladılar. Çünkü ellerine aldıkları Arab bitikleri son kurunların ileri hekimliğine pek yabancı idi ve onların üstünde işlenmemişti. *Bunları görünce Şânizade Ataullahın yazdığı Miratülebdan fi teşrihi âzâilinsan adlı bitişe koştular.*⁷⁸ *Bunu ötekilerden üstün görerek ona bağlandılar.* Sonra da Mısırdaki basılan yeni Arabca bitikleri gözden geçirmek istediler...”⁷⁹

1290 [1874] yılında Dr. Hristo Stambolski’nin *Miftâh-ı teşrih-Anatominin Anahtarları* adlı anatomi atlası anatomi öğretimi açısından önemli noktalardan birisi olmuştur.⁸⁰ Bu eserde yer alan 112 adet renkli anatomik planş Fransa’da basılmış olup, bu resimler Paris Tıp Fakültesi Anatomi Profesörü Dr. Masse’in *Atlas d’Anatomie Descriptive* adlı Fransızca Anatomi Atlası’ndan alınmıştır.⁸¹ Bu eserin en önemli özelliklerinden birisi, eserin sonunda yer alan “Lügât-i teşrih” adlı anatomi sözlüğüdür.⁸² 93 sayfa olan bu sözlük “Lügât-i teşrihiyye Türkiyye-Fransaviyye” başlığı ile Türkçe-Fransızca olarak düzenlenmiştir. Anatomik terimlerin Arapçası, bazılarında yanı sıra Türkçesi de verilirken, hepsinin Fransızca karşılıkları

⁷⁸ Uludağ, “Tıbbiyede dersler [1],” s. 74.

⁷⁹ Uludağ, “Tıbbiyede dersler [2],” s. 106.

⁸⁰ Şehsuvaroğlu, “Bizde anatomi,” s. 380; Bedii N. Şehsuvaroğlu, “Anatomi Tarihçemiz ve Dr. Hristo Stambolski,” *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası* XXXII/4 (1969), s. 763.

⁸¹ Şehsuvaroğlu, “Anatomi Tarihçemiz,” s. 763; Feridun Nafiz Uzluk, *Türk Tıbbiyesinin 747 nci Kuruluş Yılı Dönümü Dolayısıyla Türkiye’de Anatomi Öğretiminin Gelişmesi ve Teşrihi Mazhar Paşa*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ankara, 1953, s. 7.

⁸² Şehsuvaroğlu, “Bizde Anatomi,” s. 380; Şehsuvaroğlu, “Anatomi Tarihçemiz,” ss. 763-764.

bulunmaktadır.⁸³ Kelimelerin harekelendirilmiş olması da terimlerin doğru olarak okunmasını sağlaması açısından çok önemlidir.

Uzluk,⁸⁴ çevirdiği ve yazdığı kitaplarla anatomi öğretimine çok önemli katkılar yapan Mazhar Paşa'nın dilinin eski anatomi müelliflerine göre daha çok tamlama içermekte ve anlaşılması güç olmasına karşın, imrenilecek bir akıcılık ve sağlamlıkta olduğunu bildirmektedir. Zeren⁸⁵ Mazhar Paşa'nın kitaplarındaki anatomik terimlerin, kendinden önce Türkiye'de ve Mısır'da kitap bastırılmış olan anatomi hocalarının Türkçe ve Arapça olarak bastırdıkları eserlerde bulunduğunu; Mazhar Paşa'nın eserlerindeki terimlerle, hocası Cerrah Mehmet Efendi'nin *Talimü't-teşrîh* adlı eserinde yer alan terimlerin çok yakınlık gösterdiğini söylemektedir. Şehsuvaroğlu,⁸⁶ Mazhar Paşa'nın *Lügât-i tıbb*'in hazırlanmasında çalıştığını ve topladığı anatomi terimleri ile yarım yüzyıl tıp dilinin birliğini sağladığını bildirmektedir.

Ahmet Cevdet Paşa,⁸⁷ *Târîh-i Cevdet*'te Şânîzâde'nin “*ol vakt henüz lisânımızda ıstılâhâtı mevzû' olmayan 'ilm-i tıbbdan bir güzel kitâb*” yaptığından söz etmektedir. Tarihçi Lewis,⁸⁸ Şânîzâde'nin Türk dilinde, yakın geçmişteki bilimsel reformlara kadar kullanımda kalan, modern bir tıp terminolojisi kurduğunu bildirmektedir. Anatomi terminolojisinin oluşturulmasında Şânîzâde'nin ne kadar etkin olduğunun belirlenebilmesi, Şânîzâde'nin koyduğu anatomi terimleri ile Hristo Stambolski ve Mazhar Paşa'nın eserlerinde yer alan anatomi terimlerinin karşılaştırılmasıyla mümkün olabilecektir. *Lügât-i tıbb*'in oluşturulması sırasında çalıştığına göre, anatomi terminolojisinin oluşturulmasında, Mazhar Paşa da önce Şânîzâde'ye başvurmuş, sonrasında da Mısır'da basılan kitaplara gitmiş olmalıdır. Şânîzâde'nin verdiği anatomik terim-

⁸³ Hristo Stambolski, *Miftâh-ı teşrîh*, Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne Matba'ası, Dersa'âdet, 1290.

⁸⁴ Uzluk, *Türk Tıbbiyesinin 747inci*, s. 9.

⁸⁵ Zeren, *Latince-Türkçe-Osmanlıca*, ss. 6-7.

⁸⁶ Şehsuvaroğlu, “Bizde Anatomi,” s. 383.

⁸⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, tertîb-i cedîd, cild-i 'âşır, Matba'a-i Osmâniyye, Dersa'âdet, 1309, ikinci tab'ı, s. 213; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, sadeleştirilen: Tefvik Temelkuran, X. Cilt, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1974, s. 268.

⁸⁸ Bernard Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, çeviren: İhsan Durdu, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000, s. 287.

lerle,⁸⁹ Stambolski'nin *Miftâh-ı teşrîh*⁹⁰ ve Mazhar Paşa'nın *Teşrîh-i tavsîfi*⁹¹ adlı eserinde yer alan anatomik terimler frontal ve pariyetal kemikler örneğinde Tablo 2 ve Tablo 3'de verilmiştir.

Sonuç olarak Şânîzâde'nin *Mir'âtü'l-ebdân*'ındaki osteoloji bölümünde yer alan anatomik terimleri ortaya koymayı ve değerlendirmeyi amaçlayan bu çalışma, İhsanoğlu'nun⁹² da “Şânîzâde'nin tıp terminolojisine katkısı, dil ve tıp tarihçileri tarafından henüz detaylı bir şekilde incelenmemiştir” saptamasıyla vurgulamış olduğu bir noksanlığı, olabildiğince giderebilme düşüncesiyle çıkılan uzun bir yolun başlangıcını oluşturmaktadır.

Kaynaklar

- Adivar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 6. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, Tertûb-i Cedîd, Cild-i 'Âşır, İkinci Tab'ı, Matba'a-i Osmâniyye, Dersa'âdet, 1309.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, sadeleştiren: Tefvik Temelkuran, X. Cilt. Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1974.
- Ahmed Lûtfî Efendi, *Târîh-i Lutfî*, Cild-i Evvel, Matba'a-i 'Âmire, Hicrî 1290.
- Ahmed Lûtfî Efendi. *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yeni Yazıya Aktaran: Ahmet Hezarfen, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
- Altıntaş, Ayten, “Tıbhane’de Eğitim,” Hüsrev Hatemi, Ayten Altıntaş, *Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları*, CSA Global Publishing, İstanbul, 2005, ss. 61-66.

⁸⁹ Şânî-zâde, *Mir'âtü'l-ebdân*, ss. 11-13.

⁹⁰ Stambolski, *Miftâh-ı Teşrîh*, s. 1-2.

⁹¹ Hasan Mazhar, *Teşrîh-i tavsîfi*, Mebhasü'l-'izâm, Üçüncü tab'ı. Mekteb-i Tıbbiyye'î Şâhâne Matba'ası, İstanbul, 1327 H./1325, ss. 58-66.

⁹² Ekmeleddin İhsanoğlu, “Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Meselesi,” Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu, Suat Vural, *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. XVII.

- Ataç, Adnan, "14 Mart 1827 de Açılan Tıp Okulunun Açılışı ile İlgili Dört Belge," *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, II-III (1996/97), ss. 242-257.
- Cemâleddîn, *Âyine'i-zürefâ (Âsâr-ı mu'âsiründen Osmanlı Târîh ve Müverrihleri)*, İkdâm Matbaası, Dersa'âdet, 1311.
- Hasan Mazhar, *Teşrih-i Tavşîfi*, Mebhasü'l-İzâm, Üçüncü tab'ı. Mekteb-i Tıbbiye'î Şâhâne Matba'ası, İstanbul, Hicrî 1327 / Mâlî 1325.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Meselesi," Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu, Suat Vural, *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, ss. XIII-XXVIII.
- Kâhya, Esin, "İki Osmanlıca Metinden Derlenmiş Anatomi ve Fizyoloji Terimleri," *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1978, ss. 233-270.
- Kâhya, Esin, *Şemseddîn-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1996.
- Kazancıgil, Aykut, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Anatomi*. Özel Yayınlar, İstanbul, 1991.
- Lewis, Bernard, *Müslümanların Avrupa'ya Keşfi*, çeviren: İhsan Durdu, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000.
- Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî yâhûd Tezkire-i meşâhîr-i Osmâniyye*, üçüncü cild, Dârü't-Tıbâ'atî'l-Âmire (Matba'a-i Âmire), 1311.
- Mehmed, Süreyya, *Sicill-i Osmanî 1*, yayına hazırlayan: Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran: Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Stambolski, Hristo, *Miftâh-ı teşrih*, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matba'ası, Dersa'âdet, 1290.
- Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Usûl-ı 'ilm-i hesâb*, National Bibliothek, Wien [Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Kütüphanesi'nde bulunan fotoğraf baskısı].
- Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi. *Hamse-i Sâni'zâde 1. Mir'âtü'l-Abdân fi teşrih-i a'zâi'l-insân*, 2. *Usûlü't-tabî'a*, 3. *Mi'yâri'l-etibbâ*. Matba'a-i Âmire, 1235.

- Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi, *Târîh-i Şânî-zâde*, cildü’s-sânî, Trabzonlu Bakırcıbaşı Mehmed Efendi-zâde Süleymân Efendi Matba‘ası, yayın yeri -, 1290.
- Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi, *Târîh-i Şânî-zâde*, cildü’s-sâlis, basıldığı matbaa -, yayın yeri -, 1291.
- Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi. *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237 /1808-1821) 1*, neşre hazırlayan: Ziya Yılmaz, Çamlıca Basım Yayın ve Tic. A.Ş., İstanbul, 2008.
- Şânî-zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi. *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237 /1808-1821) 2*, neşre hazırlayan: Ziya Yılmaz, Çamlıca Basım Yayın ve Tic. A.Ş., İstanbul, 2008.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N, “Hekim Şânizade Ataullah Efendi Biyografisi ve Eserleri,” *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, XIV/3 (1951), ss. 482-495.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N, “Bizde Anatomi Öğretimine Dair,” *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, XV/1 (1952), 365-412.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N, “Anatomi Tarihçemiz ve Dr. Hristo Stambolski,” *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası* XXXII/4 (1969), ss. 760-767.
- Uludağ, Osman Şevki, “Tıbbiyede Dersler Nasıl Türkçeleştirildi [1],” *Dirim*, X/1-2 (1935), ss. 72-74.
- Uludağ, Osman Şevki, “Tıbbiyede Dersler Nasıl Türkçeleştirildi [2],” *Dirim*, X/3 (1935), ss. 106-108.
- Unat, Ekrem Kadri, “Osmanlı İmparatorluğunda Fransızca Tıp Öğretimi ve etkileri,” *Dirim*, LII/1-2 (1977), ss. 65-71.
- [Uzluk] M. F. Nafiz, “Basma İlk Türk Tıp Kitabı ve Şânizade Tabib Ata [1],” *Dirim*, XI/5 (1936), ss. 144-146.
- [Uzluk] M. F. Nafiz, “Basma İlk Türk Tıp Kitabı ve Şânizade Tabib Ata [2],” *Dirim*, XI/6 (1936), ss. 180-182.
- Uzluk, Feridun Nafiz, *14 Mart 1951 Tıp Bayramı Dolayısıyla Şânî Zade Mehmet Ataullah*, Örnek Matbaası, Ankara, 1951.
- Uzluk, Feridun Nafiz, *Türk Tıbbiyesinin 747 nci Kuruluş Yıl Dönümü Dolayısıyla Türkiye’de Anatomi Öğretiminin Gelişmesi ve Teşrihçi Mazhar Paşa*. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ankara, 1953.

- Uzluk, Feridun Nafiz, “İlk Açılan Tıbbiyemiz-Şânizade’nin Anatomi Kitabı,” *Ankara Tıp Fakültesi Mecmuası*, XX/4 (1967), ss. 674-689.
- Ünver, A. Süheyl, “Şânizade Ataullah Efendi: Tıbbî Eserleri,” *Dirim*, XXII/8 (1947), 233-236.
- Zeren, Zeki, *Latince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü ve Türk Anatomi Terimleri*, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1946.
- Zeren, Zeki, “İbn Sînâ’nın Türk Anatomi Terimleri Üzerine Tesiri,” *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası* XXV/2 (1952), ss. 585-596.
- Zülfikar, Mükerrerem Bedizel, “Tabip Şânî-zâde Mehmed Atâullah: Hayatı ve Eserleri,” Aykut Kazancıgil, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Anatomi*, Özel Yayınlar, İstanbul, 1991, ss. 1-102.

İtâkı 1632		Şânizâde 1820			
Terim	Türkçe	Latince	Terim	Türkçe	Latince
جميعه	baş çanağı	cranium, -ii			
پاش چناغی	baş çanağı	cranium, -ii			
قحف	tepe	calvaria, -ae	قحف	baş kemiği	cranium, -ii
تپه		calvaria, -ae			
درز	ek yeri	sutura, -ae	درز		sutura, -ae
درز اکللی	derz-i iklîlî	sutura coronalis	درز اکللی	derz-i iklîlî	sutura coronalis
درز سهمی	toğrı ok gibi	sutura sagittalis	درز سهمی	derz-i schmi	sutura sagittalis
درز سفودی	suftüd bir demürdür ki üzerinde et pışürümler	sutura sagittalis	درز مستاکیم	derz-i mistakîm	sutura sagittalis
درز لامی	Yünânliler lâmi bu şekli üzere yazdıklan için ol şekli budur: ^	sutura lambdoïdeia	درز لامی	derz-i lâmi	sutura lambdoïdeia
درز حقیقی			درز حقیقه	dürütü-i hakîkiyye	kiâb-ı Yünâniyyeyde harf-i lâma müşâbih olan lâm elif mânenâ derze derz-i lâmi ta bir iderler kudemâ-i ehl-i teşfih mukaddemki üç âded derzlere dürütü-i hakîkiyye ve sonraki iki derzlere dişli olmayub gâ'is ve nâfiz edin olmaamak zammı'la derz-ı kâzıbeyn dâmışlerdür
درز کاذب	kâzıb anuñiñ dirler ki tamâm batmaamışdır	[sutura squamosa]	درزین کاذبین	derz-ı kâzıbeyn	[sutura squamosa]
درز قشری		sutura squamosa	درز قشری	derz-i kşrı	sutura squamosa
الان کیمیکی	alın kemiği	os frontale	الان کیمیکی	derz-i cāmibi	sutura squamosa
عظم جبری	alın kemiği	frons, -ntis	عظم جبری	alın kemiği	os frontale
عظم قفا		pars petrosa ossis	عظم قفا	عظمه	frons, -ntis
عظمه راس وادی؛	ense	occiput, -ntis	عظمه راس وادی؛	'azn-i haceri	pars petrosa ossis
عظمه دماغ		os sphenoidale	عظمه دماغ	'azn-i kafı	temporalis
				'azn-i bāzilāri;	os occipitale
				'azn-i iferūdi;	os sphenoidale
				'azn-i mahritü	

Tablo 1. Şemseddin İtâkı (1632) ve Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi'nin (1820) kafa kemikleri ile ilgili anatomik terimleri.

Şânizâde (1235/1820)	Stambolski (1290/1874)	Mazhar Paşa (1327/1910)	Latince
عظم اكلبي؛ عظم جهه عظم قدامى وجه قدامى	عظم جهه وجه قدامى	عظم جهه؛ عظم اكلبي وجه قدامى؛ وجه جهه	os frontale facies externa
وجه باطن	وجه خلفى	وجه خلفى؛ وجه منى	facies interna
وجه باطن	وجه خلفى	وجه خلفى؛ وجه منى	tuber frontale
وجه باطن	وجه خلفى	وجه خلفى؛ وجه منى	arcus superciliaris
وجه باطن	وجه خلفى	وجه خلفى؛ وجه منى	facies temporalis
وجه باطن	وجه خلفى	وجه خلفى؛ وجه منى	facies orbitalis
وجه باطن	وجه خلفى	وجه خلفى؛ وجه منى	margo supraorbitalis
وجه باطن	وجه خلفى	وجه خلفى؛ وجه منى	pars nasalis
وجه باطن	وجه خلفى	وجه خلفى؛ وجه منى	processus zygomaticus
وجه باطن	وجه خلفى	وجه خلفى؛ وجه منى	spina nasalis
وجه باطن	وجه خلفى	وجه خلفى؛ وجه منى	foramen supraorbitale
وجه باطن	وجه خلفى	وجه خلفى؛ وجه منى	crista frontalis
وجه باطن	وجه خلفى	وجه خلفى؛ وجه منى	foramen caecum
وجه باطن	وجه خلفى	وجه خلفى؛ وجه منى	incisura ethmoidalis
وجه باطن	وجه خلفى	وجه خلفى؛ وجه منى	sinus frontalis

Tablo 2. Şânizâde (1820), Hristo Stambolski (1874) ve Mazhar Paşa'nın (1910) frontal kemikle ilgili anatomik terimleri.

Şânîzâde (1235/1820)	Stambolski (1290/1874)	Mazhar Paşa (1327/1910)	Latince
عظم جدارى؛ عظم پرېطالی	عظم جدارى	عظم جدارى	os parietale
وجه ظاهر	وجه ظاهر	وجه وحشى	
vech-i zâhir	vech-i zâhir	vech-i vahşî	
وجه باطن	وجه باطن	وجه التسى	
vech-i bâttm	vech-i bâttm	vech-i insî	
ضلع سوسى؛		حافة عوریه	margo sagittalis
dil'-i schmi;		hâfê'-i 'ulviyye	
ضلع على		حافة سفلیه	margo squamosus
dil'-i 'alfi		حافة قدامیه	margo frontalis
ضلع صدغى		حافة خلفیه	margo occipitalis
dil'-i ikliif		زاویه قدامیه عوریه	
ضلع الكلیس		زاویه قدامیه سفلیه	angulus frontalis
ضلع ققاولى؛		زاویه قدامیه سفلیه	angulus sphenoidalis
ضلع لاسى		زاویه خلفیه عوریه	angulus occipitalis
زاویه مقدمه علیا		خط منحنى	
zâviyê'-i mukaddîmê'-i		خط منحنى صدغى	
'ulyâ		مزیه جنبیه	
زاویه مقدمه سفلا			
zâviyê'-i mukaddîmê'-i			
sullâ			
زاویه مؤخره علیا			
zâviyê'-i mu'âbhara'-i			
'ulyâ			
زاویه مؤخره سفلا			
zâviyê'-i mu'âbhara'-i			
sullâ			
اوراق تیبیه			
evrâk-i tûniyye			
	خط منحنى صدغى	خط منحنى	sulci arteriosi
	مزیه جنبیه	مزیه جنبیه	linea temporalis
	hatt-i mûnhanî'-i sudğî	hatt-i mûnhanî	
	mizâbe'-i cembîyye	mizâbe'-i cembîyye	sulcus sinus sigmoidei

Tablo 3. Şânîzâde (1820), Hristo Stambolski (1874) ve Mazhar Paşa'nın (1910) parietal kemikle ilgili anatomik terimleri.